บทที่ 5

สรุป อภิปราย และข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง การประเมินโครงการเกษตรผสมสานเพื่อการอนุรักษ์ ในระยะขยายผล มีวัตถุประสงค์ คือ เพื่อประเมินประสิทธิผลของโครงการเกษตรผสมผสานเพื่อการอนุรักษ์ และศึกษาปัญหา อุปสรรคของการดำเนินโครงการ ผู้ศึกษาได้อาศัยพื้นฐานแนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อประกอบการศึกษาในครั้งนี้ เช่น แนวคิดที่เกี่ยวกับการประเมินโครงการ แนวคิดที่เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการพัฒนา แนวคิดที่เกี่ยวกับการมีส่วนร่วม เป็นต้น การศึกษาครั้งนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) เพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลที่ครบถ้วนตามวัตถุประสงค์ ผู้ศึกษาจึงได้ใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลหลายวิธีผสมผสานกัน ได้แก่ การสังเกต (Observation) การสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการ (Informal Interview) และการจัดกลุ่มสนทนา (Focus Group Discussion) โดยที่ผู้ศึกษาได้เก็บรวบรวมข้อมูลด้วยตัวเองทั้งหมดตลอดระยะเวลาการวิจัย สามารถสรุปผลการวิจัยได้ตามประเด็นต่างๆ ดังที่จะกล่าวต่อไปนี้

5.1 สรุปผลการศึกษา

5.1.1 ประสิทธิผลของโครงการเกษตรผสมผสานเพื่อการอนุรักษ์

1) ความเหมาะสมของปัจจัยนำเข้า

ก. งบประมาณ

โครงการเกษตรผสมผสานเพื่อการอนุรักษ์ ได้รับงบประมาณในการดำเนินงาน จากโครงการอนุรักษ์ฟื้นฟูสภาพป่า พัฒนาคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อมมากที่สุด เมื่อเทียบกับโครงการย่อยอีก 3 โครงการ เมื่อทำการจำแนกการใช้จ่ายงบประมาณของโครงการเกษตรผสมผสาน พบว่า โครงการฯ ได้มีการใช้จ่ายแบ่งออกเป็น 3 ส่วน คือ และหมวดวัสดุอุปกรณ์ก่อสร้าง หมวดการบริหารและบุคลากร หมวดกิจกรรม เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ โครงการได้ทุ่มเทงบประมาณในเร่งพัฒนาพื้นที่และลักษณะการเกษตรผสมผสานให้เกิดผลสำเร็จเพื่อเป็นตัวอย่างให้กับชาวบ้าน โดยมีการใช้จ่ายงบประมาณถึงร้อยละ 31.26 ของงบประมาณทั้งหมด เพื่อการก่อสร้างแปลงสาธิต บ่อปลาสาธิต โรงเรือนสาธิต ทั้งนี้เพื่อให้ให้ชาวบ้านได้เห็นเป็นแบบอย่างและนำไปใช้ในพื้นที่การเกษตรของตนเอง

ข. วัสดุอุปกรณ์

วัสดุอุปกรณ์ที่นำเข้าไปใช้ในการดำเนินงานของโครงการฯ ประกอบด้วย วัสดุนำเข้า ได้แก่ เครื่องมือ เครื่องจักร เทคโนโลยี ต่างๆ โดยเฉพาะ สิ่งก่อสร้างและอุปกรณ์ที่โครงการฯ ใช้ในศูนย์สาธิตเกษตรผสมผสาน รวมถึง วัสดุท้องถิ่น เช่น ไม้ไผ่ หญ้าคา ที่ชาวบ้านนำมาขายให้กับทางโครงการฯ และนำมาสบทบเป็นบางส่วน อย่างไรก็ตาม โครงการฯ ได้ให้ความสำคัญกับการนำเข้าวัสดุจากภายนอกมากกว่า โดยได้ใช้งบประมาณประมาณร้อยละ 31.26 ของงบประมาณทั้งหมด ในการนำเข้าวัสดุและการก่อสร้างสิ่งต่างๆ

ค. บุคลากร

บุคลากรในฐานะที่เป็นปัจจัยป้อนของโครงการฯ ส่วนใหญ่แล้วได้การแต่งตั้งและว่าจ้างให้เขามาดำเนินกิจกรรม ประกอบด้วย ผู้จัดการโครงการฯ เจ้าหน้าที่ปฏิบัติงานประจำ และอาสาสมัครชั่วคราว ซึ่งเจ้าหน้าที่ได้เข้ามาปฏิบัติงานในพื้นที่ ส่วนใหญ่เป็นบุคคลจากภายนอก มีเพียงส่วนน้อยที่เป็นชาวบ้านในพื้นที่ ในเริ่มแรกของการดำเนินโครงการ จำนวนเจ้าหน้าที่ที่ปฏิบัติงาน มีถึง 24 คน ต่อมาในปี 2542 เจ้าหน้าที่โครงการฯ ได้ลดลงเหลือ 3 คน ด้วยข้อจำกัดของการปรับตัวเข้ากับระบบงาน การเข้ากับชาวบ้าน และการเรียนรู้วัฒนธรรมท้องถิ่นของชาวบ้าน

2) ประสิทธิภาพกระบวนการดำเนินโครงการ

ก. การบริหารจัดการ

กระบวนการทำงานของโครงการฯ นั้น เป็นแผนงานที่ได้กำหนดนโยบายและรูปแบบการดำเนินงานมาแล้ว ซึ่งเจ้าหน้าที่ในระดับปฏิบัติจะต้องนำไปดำเนินกิจกรรมให้ตอบสนองต่อแผนงานและรูปแบบที่ได้วางไว้ สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะของการดำเนินการแบบสั่งการจากบนลงล่าง (Top Down) มากกว่าที่จะเกิดจากการมีส่วนร่วมของทุกฝ่าย โดยเฉพาะจากชุมชนเอง

ข. การมีส่วนร่วมของชุมชน

ในส่วนของชุมชน หากพิจารณาถึงกระบวนการมีส่วนร่วม ที่เริ่มตั้งแต่ การร่วมค้นหาปัญหา การร่วมวางแผน การร่วมปฏิบัติ การร่วมรับผลประโยชน์ และการร่วมติดตามและประเมินผล อาจกล่าวได้ว่า ชุมชนมีส่วนร่วมในโครงการฯ ในระดับการการปฏิบัติงานเท่านั้น

ค. การดำเนินกิจกรรม

ผลการดำเนินงานพบว่า โครงการฯ สามารถดำเนินกิจกรรมได้ประสบผลสำเร็จตามวัตถุประสงค์ โดยได้ใช้ยุทธวิธีในการดำเนินกิจกรรม 2 วิธี คือ

- การถ่ายทอดความรู้สู่ชุมชน โดยการสร้างศูนย์สาธิตและฝึกอบรมเกษตรผสมผสานหใเป็นแหล่งฝึกอบรบความรู้ด้านเกษตรผสมผสานแก่ชาวบ้านและเป็นแหล่งศึกษาดูงานแก่ผู้ที่สนใจ

- การส่งเสริมเกษตรผสมผสานในพื้นที่ของชาวบ้าน โดยการตั้งกองทุนหมุนเวียนพันธุ์พืชและพันธุ์สัตว์

3) การประเมินประสิทธิผลการดำเนินโครงการ

การประเมินประสิทธิผลของโครงการเกษตรผสมผสานเพื่อการอนุรักษ์ในครั้งนี้ ผู้ศึกษาพบว่า โครงการฯ ได้ดำเนินการบรรลุวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ทั้ง 3 ข้อ ดังนี้

ก. วัตถุประสงค์ข้อที่1. การรักษาสภาพป่าไม้ที่สมบูรณ์ให้คงอยู่พร้อมทั้งฟื้นฟูสภาพไร่เก่าที่เสื่อมโทรม โดยการเรียนรู้ระบบนิเวศ สังคมป่าธรรมชาติ ผลการศึกษาพบว่า ผลของการดำเนินงานของโครงการฯประสบผลสำเร็จใกล้เคียงกับวัตถุประสงค์ที่ได้ตั้งไว้ โดยพิจารณาจาก การรักษาสภาพป่าในพื้นที่ของโครงการที่ยังคงสภาพสมบูรณ์ได้อยู่ 8,962.73 ไร่ และทำการฟื้นฟูสภาพป่าที่เสื่อมโทรม ไปกว่า 5,500 ไร่ (จาก 14,564 ไร่) โดยได้เน้นที่กิจกรรมการปลูกป่าเป็นหลัก

ข. วัตถุประสงค์ข้อที่ 2 ชาวบ้านสามารถทำการเกษตรด้วยวิธีการที่เหมาะสมกับสภาพแวดล้อม มีการอนุรักษ์ดิน น้ำ ป่าไม้และไม่ทำลายสภาพแวดล้อมทั้งทางตรงและทางอ้อม ผลการศึกษาพบว่า ชาวบ้านที่เคยผ่านการฝึกอบรมระบบเกษตรผสมสาน จากศูนย์สาธิตเกษตรผสมสานทั้งสองแห่ง ได้เรียนรู้และเข้าใจในระบบเกษตรผสมสานมากขึ้นและยอมรับว่าระบบนี้มีผลดีต่อสภาพแวดล้อม ดิน น้ำและป่าไม้ แต่การนำไปปฏิบัติจริงในพื้นที่ของตนนั้น ยังเป็นไปได้ยาก เนื่องจากต้องอาศัยทั้งทุน แรงงาน และระยะเวลา

ค. วัตถุประสงค์ข้อที่ 3 ชาวบ้านมีอิสระจากกลไกตลาด สามารถพึ่งตนเองได้ มีรายได้พอเพียงต่อการดำรงชีพอย่างพอเหมาะพอดี ผลการศึกษา พบว่า ชาวบ้านมีระบบการผลิตที่สามารถพึ่งตนเองได้ สามารถดำรงอยู่ได้ด้วยองค์ความรู้ดั้งเดิมของชนเผ่า อยู่ได้อย่างอิสระภายใต้กฎระเบียบแบบแผนตามขนบธรรมเนียมประเพณี โดยชาวบ้านทุกคนยอมรับและถือปฏิบัติอย่างเท่าเทียม

5.1.2 **ปัญหา อุปสรรค และแนวทางแก้ไข**

1) ปัญหา อุปสรรคในการดำเนินงาน

ก. ปัญหาอุปสรรคอันเนื่องมาจากโครงการ ซึ่งมีลักษณะของการดำเนินงานแบบสั่งการ (Top Down) โดยแผนงานและกิจกรรมต่างๆ ได้ถูกกำหนดโดยโครงการฯ ไว้แล้ว ทำให้ขาดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันระหว่างเจ้าหน้าที่โครงการฯ และชาวบ้าน

ข. ปัญหาอุปสรรคอันเนื่องมาจากชาวบ้าน เนื่องจากชาวบ้านเป็นชนเผ่าอาข่าที่มีวิถีการผลิตแบบดั้งเดิม จึงไม่ให้ความสำคัญกับการเกษตรแบบผสมสาน

2) แนวทางแก้ไข

ก. ปรับเปลี่ยนแนวคิดระบบเกษตรผสมผสาน จากแนวคิดที่มาจากระบบวิชาการเพียงอย่างเดียว มาสู่ระบบเกษตรผสมผสาน ที่เกิดการผสมผสานระหว่าง เทคนิควิธีของนักวิชาการ และภูมิปัญญาในการทำการเกษตรของชาวบ้าน

ข. ปรับบทบาทของเจ้าหน้าที่โครงการ โดยการพัฒนาศักยภาพของเจ้าหน้าที่ให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ และความชำนาญในการส่งเสริมและพัฒนาชาวบ้านแบบมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง

ค. ปรับเปลี่ยนวิธีปฏิบัติ จากการสาธิตและฝึกอบรม เป็นการแลกเปลี่ยน และเรียนรู้ร่วมกัน ระหว่างเจ้าหน้าที่โครงการและชาวบ้าน

5.2 อภิปรายผล

การศึกษา เรื่อง การประเมินผลโครงการเกษตรผสมสานเพื่อการอนุรักษ์ ได้มุ่งที่จะประเมินประสิทธิผลของโครงการฯ ตลอดจนศึกษาปัญหาอุปสรรคของการดำเนินโครงการและแนวทางแก้ไข โดยการศึกษาในครั้งนี้ ผู้ประเมินได้ประยุกต์ใช้แนวคิดแบบจำลองซิบบ์ (CIPP Model ของ Stufflebeamและคณะ) เพื่อใช้ในกรอบในการประเมิน โดยจะประเมินในเรื่องของบริบทของชุมชนและโครงการ ความเหมาะสมของปัจจัยนำเข้า (งบประมาณ วัสดุอุปกรณ์ บุคลากร) ประสิทธิภาพของกระบวนการดำเนินงาน และประสิทธิผลของการดำเนินงาน

โครงการเกษตรผสมผสานเพื่อการอนุรักษ์ เป็นหนึ่งในโครงการย่อยของโครงการอนุรักษ์ฟื้นฟูสภาพป่า พัฒนาคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อมที่ก่อตั้งขึ้นโดยความเห็นพ้องต้องกันของหน่วยงานภาครัฐ เอกชนและองค์กรศาสนา ที่เห็นความสำคัญทางยุทธศาสตร์ความมั่นคง

และทางนิเวศวิทยาของพื้นที่บริเวณดอยแม่สลอง จึงได้ประกาศให้พื้นที่บริเวณดังกล่าว ประกอบด้วย หมู่บ้านแม่จันหลวง หมู่บ้านแม่เต๋อ และหมู่บ้านสามสูง อยู่ในเขตดำเนินงานของโครงการฯ

การดำเนินงานของโครงการฯ ได้ความพยายามทำให้เกิดการใช้พื้นที่ในการทำกิจกรรมมีความเหมาะสมและเกิดประโยชน์สูงสุด มีการหมุนเวียนระบบและมีการเกื้อกูลกันระหว่างพืชกับพืช พืชกับสัตว์ และสัตว์กับสัตว์ เช่น การปลูกไม้ผลยืนต้นหลายชนิดในพื้นที่เดียวกันในขณะที่ยังไม่ได้ผลผลิตจะปลูกพืชผัก พืชไร่ พืชหมุนเวียน ระยะสั้น เช่น พืชตระกูลถั่ว ซึ่งช่วยบำรุงดิน สามารถเก็บผลผลิตได้ในระยะสั้น เมื่อเก็บผลผลิตแล้วสามารถใช้ส่วนที่เหลืออยู่บำรุงดินต่อไป การปลูกพืชบังลม ผลผลิตพืชใช้เป็นอาหารสัตว์ นำมูลสัตว์มาใช้ทำปุ๋ยหมักร่วมกับเศษวัสดุในท้องถิ่น การสร้างโรงเรือนเลี้ยงสุกร เลี้ยงไก่ไข่บนบ่อปลา การเลี้ยงแพะให้กินหญ้า เป็นต้น สอดคล้องกับหลักการเกษตรผสมผสานของ อำพล เสนาณรงค์ (2536), ชนวน รัตนวราหะ (2534) และนักวิชาการอีกหลายท่าน

ในแต่ละปี โครงการเกษตรผสานผสานฯ นี้ ได้รับการจัดสรรงบประมาณจากโครงการหลักมากที่สุด เมื่อเทียบกับโครงการย่อยอื่นๆ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะ วัตถุประสงค์และการดำเนินงานของโครงการเกษตรผสมผสานมีความสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของโครงการหลัก กล่าวคือ การอนุรักษ์บูรณะพัฒนารักษาป่าไม้ สิ่งแวดล้อมที่มีคุณค่ารวมทั้งการพัฒนาคุณภาพชีวิตชาวไทยภูเขาในพื้นที่ โครงการฯ จึงได้เร่งสร้างและพัฒนาพื้นที่และลักษณะการเกษตรผสมสานเพื่อให้เป็นตัวอย่างแก่ชาวบ้าน โดยในปีแรก โครงการฯ ได้ทุ่มเทงบประมาณลงไปในการก่อสร้างแปลงสาธิตโรงเรือนต่างๆ เพื่อชาวบ้านได้เห็นเป็นตัวอย่างและนำไปใช้ในพื้นที่การเกษตรของตน สะท้อนให้เห็นว่าโครงการฯ ได้ยึดตัวโครงการเป็นศูนย์กลางการพัฒนา และให้ชาวบ้านเข้ามาดูหรือเกณฑ์ชาวบ้านเข้ามาใช้สถานที่ของโครงการในลักษณะของการเป็นลูกจ้างโครงการ และการเข้ามาฝึกอบรม เพื่อหวังจะให้ชาวบ้านนำไปใช้ในหมู่บ้าน มากกว่าที่จะเป็นการพัฒนาโดยยึดคนเป็นศูนย์กลางและการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม ซึ่งต่างจากกลยุทธ์ในการพัฒนาชุมชนบนพื้นที่สูง (สมโภชน์ นันทพงษ์ และ Arthur Del Vacchio, 2533) ที่ว่า ให้ดำเนินการพัฒนาโดยยึดหลัก ประชาชนเป็นหลัก มุ่งเน้นบทบาทการมีส่วนร่วมของประชาชนให้เข้ามามีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาให้สอดคล้องกับสภาพข้อเท็จจริงและความต้องการของตนเองตั้งแต่เริ่มต้น

เนื่องจากโครงการฯ ได้ถูกกำหนดนโยบาย แผนงานและกิจกรรมมาแล้วจากภายนอก การบริหารจัดการจึงเป็นแบบบนลงล่าง ในปีที่ 2 และ 3 โครงการได้พยายามนำชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วม โดยการจ้างให้มาเป็นแรงงานในพื้นที่โครงการ ระดับการมีส่วนร่วมของชาวบ้านจึงอยู่ในการร่วมปฏิบัติงานเท่านั้น สอดคล้องกับงานวิจัยของ ไพบูลย์ พุทธสุภา (2544) พบว่า

หมู่บ้านที่มีการวางแผนจากเบื้องล่างสู่เบื้องบน มีระดับการมีส่วนร่วมสูงกว่าหมู่บ้านที่มีการวางแผนจากเบื้องบนสู่เบื้องล่าง นอกจากจะเป็นเพราะค่าจ้างแรงงานแล้ว ปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านได้เข้ามามีส่วนร่วม คือ ชาวบ้านมีความเกรงใจ เจ้าหน้าที่โครงการฯ ที่เป็นทหาร สอดคล้องกับนิรันดร์ จงวุฒิเวศน์ (2527) ได้กล่าวไว้ว่าความเกรงใจที่มีต่อบุคคลที่มีเกียรติหรือตำแหน่ง ทำให้ประชาชนเกิดความเกรงกลัวที่จะมีส่วนร่วมหรือไม่มีส่วนร่วม ทั้งๆ ที่ไม่มีความตั้งใจที่จะทำ

นอกจากนี้ ยังมีกิจกรรมที่ไม่ปรากฏชัดถึงการเข้ามามีส่วนร่วมอย่างแท้จริงของชาวบ้าน นอกจากจะมีชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมฝึกอบรม และในส่วนที่เข้ามาเป็นลูกจ้างของโครงการฯ เท่านั้น ซึ่งการเข้ามามีส่วนร่วม ณ จุดนี้ของชาวบ้านมีข้อน่าสังเกต คือ

1) ชาวบ้านที่เข้าร่วมกิจกรรมฝึกอบรม ดูงาน เป็นชาวบ้านในส่วนใดของหมู่บ้านที่โครงการเข้าไปดำเนินงาน และความมุ่งหวังของชาวบ้านต่อการเข้าไปร่วมฝึกอบรม ดูงานที่แท้จริงคืออะไร หรือเป็นเพราะความหวังที่ว่า โครงการนี้จะสนับสนุนงบประมาณในลักษณะของเงินทุนเพื่อปรับปรุงพื้นที่เกษตรกรรมของตนเอง หรือการสนับสนุนเงินทุนในกองทุนหมุนเวียนต่างๆ หรือการเข้าร่วมกิจกรรมกับโครงการโดยการเป็นสมาชิกกลุ่มเกษตรกรแล้วจะได้รับแจกพันธุ์พืชและพันธุ์สัตว์ให้นำไปปลูกและเลี้ยงในพื้นที่ของตนเอง

2) ชาวบ้านที่เข้าไปเป็นลูกจ้างของโครงการฯ ความมุ่งหวังของชาวบ้านนอกจากค่าจ้างแรงงานแล้ว มีความมุ่งหวังอื่น ๆ โดยเฉพาะการเข้าไปเพื่อนำแนวคิดเกษตรผสมผสานมาใช้ปรับวิถีการผลิตในพื้นที่เกษตรกรรมของตนเอง ตามความคาดหวังของโครงการฯหรือไม่ แต่สิ่งที่เกิดขึ้นไม่เป็นเช่นนั้น

ในส่วนของบุคลากรของโครงการ พบว่า เจ้าหน้าที่บางส่วนยังขาดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับโครงการฯ และบางส่วนยังขาดความรู้ความชำนาญในงานที่ทำ นั่นหมายความถึงบุคลากรของโครงการยังไม่มีความรู้ความเข้าใจอย่างลึกซึ้งต่อหลักการโครงการที่เป็นเป้าหมายสูงสุดที่ต้องการให้ดำเนินงานในกิจกรรมต่าง ๆ มุ่งสู่เป้าหมายอย่างแท้จริง สอดคล้องกับงานประเมินโครงการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมบนที่สูง โดยคณะติดตามและประเมินโครงการ คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (2528) ดังนั้น การปฏิบัติงานของเจ้าหน้าที่อย่างเข้าใจและใช้เทคนิควิธีปฏิบัติอย่างเหมาะสมจึงเป็นจุดเริ่มต้นแห่งการเดินทางสู่จุดหมายอย่างไม่หลงทาง ซึ่งโครงการจะต้องพัฒนาศักยภาพของบุคลากร และปรับระบบการบริหารทรัพยากรบุคคลสำหรับการดำเนินกิจกรรมของโครงการ ซึ่งต้องคำนึงถึง ดังต่อไปนี้

1) ศักยภาพในการทำงานของบุคลากรที่เข้าใจในระบบการผลิตตามแนวคิดเกษตรผสมผสาน และวัฒนธรรมการผลิตของกลุ่มชาวเขา

2) ศักยภาพในการทำงานภาคสนามของบุคลากรในฐานะนักประสานงานระหว่างโครงการกับชาวบ้านซึ่งเป็นชาวเขา

3) ศักยภาพในการทำงานของบุคลากรในด้านการเชื่อมโยงระหว่างกิจกรรมของโครงการกับวิถีการผลิตของชาวเขา โดยจะต้องปรับยุทธศาสตร์และยุทธวิธีใหม่เพื่อให้เกิดเกษตรผสมผสานแบบธรรมชาติมากที่สุด

ในด้านชุมชน พบว่า การเรียนรู้และยอมรับของชาวบ้านต่อระบบเกษตรผสมผสานนั้น ชาวบ้านได้เรียนรู้และเข้าใจในระบบเกษตรผสมสานมากขึ้น และยอมรับว่าระบบนี้มีผลดีต่อสภาพแวดล้อม ดิน น้ำ ป่าไม้ แต่ในการนำไปปฏิบัติในพื้นที่การเกษตรของตนเองยังเป็นส่วนน้อยอยู่ เนื่องจากชาวบ้านยังยึดติดอยู่กับการเกษตรแบบดั้งเดิม และเห็นว่าการเกษตรแบบผสมผสานแบบของโครงการฯ จำเป็นต้องอาศัยต้นทุนสูงและแรงงานมาก เช่น ในการปรับพื้นที่ให้เป็นขั้นบันได สำหรับชาวบ้านแล้วเป็นสิ่งที่ถือว่าต้องใช้แรงงานมาก เนื่องจากสภาพพื้นที่สูงชัน ต้องอาศัยแรงงานคน หรือเงินทุนสูง

5.6 ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยต่อไป

1. ควรมีการศึกษาต่อไป ในเรื่องของการประเมินผลกระทบของโครงการ หลังจากที่สิ้นสุดโครงการแล้ว ในเรื่องของ การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม

2. ควรมีการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมระหว่างฝ่ายโครงการฯ (ภาครัฐและทหาร) และชุมชนโดยมีนักวิชาการเป็นนักวิจัยแกนกลาง เพื่อหาและพิสูจน์รูปแบบของการทำการเกษตรของชุมชนกับราชการอย่างเหมาะสม